

De mythe van de Spaanse inquisitie in de Nederlanden van de zestiende eeuw

WERNER THOMAS

Op 1 november 1478 vaardigde paus Sixtus IV op verzoek van Ferdinand van Aragón en Isabella van Castilië de bulle *Exigit sinceræ devotionis affectus* uit, waarmee hij de katholieke koningen toestond in het koninkrijk Castilië een inquisitietribunaal op te richten en eigenhandig de inquisiteurs ervan te benoemen. In de bulle verduidelijkte de paus dat het vorstenpaar daarop aangedrongen had om beter de strijd te kunnen aanbinden met de vele judaizantes, tot het christendom bekeerde joden die het niet zo nauw namen met hun nieuwe geloof en, veelal in het geheim, hun oude godsdienst bleven aanhangen ¹. Inderdaad vervolgde het Spaanse heilig officie² in de eerste dertig à veertig jaar van zijn bestaan bijna uitsluitend schijnbaar bekeerde joden, maar daarna richtte het ook zijn aandacht op andere religieuze dissenters: schijnbaar bekeerde mohammedanen, aanhangers van Erasmus, *alumbrados* ³, protestanten, heksen en tovenaars, later verlichte denkers en liberalen. Naarmate de contrareformatie, ingezet door het concilie van Trente, meer en meer op gang kwam, verschenen eveneens diverse overtreders van de heersende morele code in de audiëntie-zalen: vloekers en lasteraars, bigamisten en homoseksuelen. Al die tijd profileerde de inquisitie zich als verdedigster van het orthodoxe, rooms-katholieke geloof op het Iberisch schiereiland. Om haar taak naar behoren te vervullen hanteerde zij een gans arsenaal van uitzonderingsmaatregelen en wendde zij een wel zeer aparte vorm van procesvoeren aan, waarvan de geheimhouding het meest in het oog springende kenmerk was. Behalve zij die als getuige of beschuldigde te maken kregen met de instelling, wisten slechts weinig mensen wat er zich afspeelde in de kerkers en audiëntie-zalen van het tribunaal. Dat leidde natuurlijk tot talrijke gissingen en veronderstellingen, die inquisitie en inquisiteurs — niet altijd terecht — de faam bezorgden wreed en genadeloos te zijn.

1 Zij werden ook *marranos*, letterlijk 'zwijnen', genoemd. Een *converso*, (nieuw-)bekeerde, hoefde daarentegen niet altijd een *judaizante* te zijn. Zijn bekering kon immers nog altijd oprecht zijn. Vrij snel beschouwden de oud-christenen alle *conversos* echter als potentiële *marranos*, ongeacht de oprechtheid van hun bekering.

2 De termen 'tribunaal' en 'heilig officie' worden in dit artikel steeds als synoniem voor 'Spaanse inquisitie' gebruikt.

3 Aan het lutheranisme verwante beweging die evenals Luther de sacramenten, ceremonies, goede werken en boetedoening afwees. De ideeën van de *alumbrados* gingen echter nog veel verder. Het zich openstellen voor God, die tijdens het gebed hun ziel en geest binnendrong, stelden ze boven alles. Ze probeerden tijdens hun bijeenkomsten een toestand van extase te bereiken om zich totaal ontvankelijk te stellen voor Hem. Het mystieke karakter van hun gebedsstonden maakte hen extra verdacht bij de inquisitie. Cf. Antonio Márquez, *Los alumbrados* (2e dr.; Madrid, 1980); Bernardino Llorca, *La Inquisición española y los alumbrados (1509-1667)* (herziene uitgave; Salamanca, 1980).

Een faam die door het heilig officie veelal in stand werd gehouden als een soort 'pédagogie de la peur'⁴.

Halverwege de zestiende eeuw verspreidde het beeld van de fanatieke en bloeddorstige inquisiteur zich over Europa, als onderdeel van de ruimere zwarte legende⁵. Deze legende was ontstaan in Italië, waar de Spaanse soldaten tijdens de oorlogen tussen Frans I en Karel V de reputatie kregen gewelddadig en barbaars te zijn. Naarmate de legende ook in de andere Europese landen succes kende, werd deze reputatie aangedikt met tal van andere elementen. De tegenstanders van Spanje maakten er immers dankbaar gebruik van om hun vijand zoveel mogelijk in diskrediet te brengen en hem aldus te isoleren in het Europese politieke landschap. Vooral in de Nederlanden kwam er vanaf de late jaren zestig een hevige anti-Spaanse propagandacampagne op gang. De bevolking werd er met pamfletten uitgebreid ingelicht over de gewetenloze Filips II, het brutale en arrogante optreden van de Spaanse soldateska overal in Europa, de uitroeiing van de Indianen bij de kolonisatie van Amerika en ... de folteringen en verbrandingen van de inquisitie. Op dat ogenblik had de beeldvorming in de Lage Landen rond het heilig officie echter al een lange weg afgelegd.

EERSTE BERICHTEN (1500-1559)

Wanneer precies de eerste berichten over de Spaanse inquisitie de Nederlanden bereikten, is moeilijk te achterhalen. Misschien zijn het de teruggekeerde hovelingen van Filips de Schone geweest die allerhande nieuwtjes rondstrooiden? Uit het reisverslag van Antoine de Lalaing, die in 1501 de hertog tijdens zijn eerste reis naar Spanje vergezelde, blijkt nochtans niet dat het gevolg van de Bourgondiër veel aandacht betoonde voor het heilig officie⁶. Die interesse kwam waarschijnlijk pas enige jaren later, in 1505, en dan nog alleen in regeringskringen, toen Filips aan zijn hof in de Nederlanden een delegatie van Spaanse *conversos* ontving. Op dat moment was het reeds duidelijk geworden dat hij, na het overlijden van zijn schoonmoeder Isabella van Castilië in 1504, tot koning van Castilië zou worden gekroond. De *conversos* grepen deze kans met beide handen aan en kwamen hem vragen de inquisitie af te schaffen of toch op zijn minst te verzachten. Een soortgelijke smeekbede hadden zij in hetzelfde jaar ook al tot paus Julius II gericht⁷. Het lijkt geen twijfel dat ze bij

4 Cf. Bartolomé Bennassar, *L'Inquisition espagnole XVe-XIXe siècle* (Parijs, 1979) vooral 108-138 ('L'Inquisition ou la pédagogie de la peur'). De auteur behandelt hierin onder andere deze uitzonderingsmaatregelen.

5 Voor de *leyenda negra*, zie nog steeds: Svenker Arnoldsson, *La Leyenda Negra. Estudios sobre sus orígenes* (Göteborg, 1960). Over de verspreiding van de *leyenda negra* in de Nederlanden: K. W. Swart, 'The Black Legend during the Eighty Years War', in: J. S. Bromley, E. H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands*, V, *Some Political Mythologies* (Den Haag, 1975) 36-57.

6 *Relation du premier voyage de Philippe le Beau en Espagne, en 1501, par Antoine de Lalaing, Sr. de Montigny*, M. Gachard, ed. (Brussel, 1876).

7 *Historia de la Inquisición en España y América*, Joaquín Pérez Villanueva, Bartolomé Escandell Bonet, ed., I (Madrid, 1984) 347.

deze gelegenheid de hertog en zijn raadgevers aan hun kant poogden te krijgen door een niet al te fraai beeld op te hangen van de door hen zo gevreesde instelling. De Nederlanders kregen echter nooit de kans om met eigen ogen te zien of de argumenten van de *conversas* wel voldoende gefundeerd waren. Nog vóór zijn vertrek naar het Iberisch schiereiland in 1506 schortte Filips in de herfst van 1505 alle inquisitoriale processen die hangende waren op, en dit tot zijn aankomst. De groten van het rijk werden van deze beslissing door een rondschriven op de hoogte gebracht⁸. Blijkbaar voelde Filips wel iets voor de *converso*-eisen. Alhoewel grootinquisiteur Diego de Deza het besluit van de hertog in eerste instantie volledig negeerde en hij de inquisitie haar gewone gang liet gaan, liet hij naarmate Filips de Spaanse kust naderde de werkzaamheden van het tribunaal inderdaad volledig stil leggen. Zij werden pas hervat na Filips' dood op 26 september 1506⁹.

Onder Karel V veranderde deze situatie niet wezenlijk. Alleen enkele bevoorrechte kringen waren op de hoogte van de inquisitie en haar activiteiten. In de beginjaren van zijn regering hadden de Nederlanders natuurlijk andere zorgen aan het hoofd. De vorst wilde immers een keizerlijke inquisitie oprichten. Toen hij namelijk in mei 1520 uit Spanje terugkeerde, werd hij in de Nederlanden net als in het Duitse rijk geconfronteerd met een ontluikend lutheranisme. Op dat ogenblik bestonden er twee instanties om dit fenomeen te bestrijden: de bisschoppelijke en de pauselijke inquisities. Was de eerste permanent van aard omdat de bisschoppen van ambtswege de ketterij moesten bestrijden, dan werd de tweede door de paus slechts bij bepaalde gelegenheden ingesteld. Geen van beide beschikte echter over voldoende organisatie om het protestantisme met wortel en tak uit te roeien. Misschien hoopte Karel toen wel een soort Spaanse inquisitie te kunnen invoeren, nu hij in Spanje met eigen ogen gezien had hoe degelijk ze haar werk wel deed¹⁰. In 1522 benoemde hij Frans van der Hulst, een leek, tot inquisiteur-generaal, een benoeming die later door de paus werd bekrachtigd in een poging de controle over de nieuwe inquisitie te verwerven. Van der Hulst, licentiaat in de beide rechten en lid van de Raad van Brabant, kreeg enige dagen later de voorzitter van de Grote Raad van Mechelen, Joost Laurensz., als assessor toegewezen en mocht zelf onderinquisiteurs aanstellen. Van der Hulst misdroeg zich evenwel en werd al in 1523 afgezet, na een klacht van de Staten van Holland tegen zijn grote volmachten. Daarop stelde de paus drie andere inquisiteurs aan, hem voorgesteld door Margareta van Oostenrijk. De inquisitie bleef dus ondergeschikt aan het wereldlijk

8 Ernest Gossart, *Espagnols et Flamands aux XVIe siècle. Charles-Quint roi d'Espagne* (Brussel, 1910) 12.

9 *Historia de la Inquisición en España y America*, I, 347-348.

10 Zie hiervoor: J. Scheerder, 'De werking van de inquisitie', in: *Opstand en pacificatie in de Lage Landen. Bijdrage tot de studie van de Pacificatie van Gent. Verslagboek van het tweedaags colloquium bij de vierhonderdste verjaardag van de Pacificatie van Gent* (Gent, 1976) 153-165. Met betrekking tot de Nederlandse inquisities, cf.: Johan van de Wiele, 'De inquisitierechtbank van Pieter Titelmans in de zestiende eeuw in Vlaanderen', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, XCVII (1982) 19-63; Johan Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, I (Brussel, 1975) 6-31; Jozef Scheerder, *De inquisitie in de Nederlanden in de XVIe eeuw* (Antwerpen, 1944); Emiel Valvekens, *De inquisitie in de Nederlanden der XVIe eeuw* (Brugge, 1949).

gezag, ook al omdat de onderinquisiteurs voor de verschillende gewesten door dit gezag, en niet door het pauselijke, uitgekozen werden. Overigens was de keizerlijke inquisitie niet overal in de Nederlanden werkzaam. Onder andere Brabant en Groningen hebben een dergelijke instelling nooit gekend. Natuurlijk bleven naast deze inquisitie de officialiteiten (bisschoppelijke inquisitie) werkzaam op het vlak van de ketterij, terwijl nu ook de wereldlijke rechtbanken de bevoegdheid kregen om tegen ketteren op te treden. Wel waren de justitieraden de inquisitie hulp verschuldigd en mochten de officialiteiten haar niets in de weg leggen. In sommige streken maakten de inquisiteurs zich echter zo gehaat, dat de burgerlijke overheden hen bij wijlen hevig tegenwerkten¹¹. Over de manier waarop religieuze dissenters aangepakt moesten worden, bestond grote onenigheid, al zouden deze meningsverschillen pas onder Filips II leiden tot een politieke crisis. Vooral de steden verzetten zich krachtig tegen het harde optreden van de instelling en gedurende gans de regering van Karel V zou er kritiek worden geleverd op inquisitie en plakaten. Misschien leidde dit wel de aandacht af van de Spaanse pendant van de door de keizer ingestelde geloofsrechtbank?

Toch drong, zoals gezegd, tijdens de regering van Karel V in beperkte mate informatie door in een aantal milieus. In eerste instantie kregen natuurlijk de Nederlanders die de keizer in Spanje als raadgevers bijstonden, de kans om het heilig officie en zijn werking van dichterbij te bekijken. Weergekeerd naar de Lage Landen, konden ze hierover verslag uitbrengen. Op die manier verspreidden zich wellicht diverse nieuwtjes onder de vrienden en kennissen van de teruggekeerde hovelingen en ambtenaren, en in Brusselse regeringskringen die in contact stonden met 's keizers hofhouding op het Iberisch schiereiland. Toch maakte Laurent Vital, schrijver van een relaas van Karels eerste verblijf in Spanje (1517-1518), geen melding van het tribunaal of zijn werkzaamheden¹² en ook in andere bronnen uit die periode zijn geen sporen van het heilig officie terug te vinden. Misschien is dat toe te schrijven aan het feit dat het thema op dat ogenblik nog niet zo gevoelig lag in de Nederlanden. Een *converso*-probleem kende men er niet en het lutheranisme dook pas later op. Toen Karel de verspreiding van lutherse ideeën beantwoordde met de keizerlijke inquisitie, had hij er alle belang bij geen verband te leggen tussen 'zijn' inquisitie en de Spaanse, om de bevolking niet nodeloos te verontrusten. Tot 1546, toen hier en daar gefluisterd werd dat de keizer de inquisitie naar Spaans model ook in de Nederlanden wilde invoeren, bleek dit vrij goed te lukken. Maar zelfs daarna pakte landvoogdes Maria van Hongarije de bewuste geruchten heel voorzichtig aan. Daarvan getuigt haar optreden na de publikatie van het Bloedplakkaat in 1550, waarover verderop meer.

11 Voorbeelden daarvan vindt men onder andere in: Alastair Duke, 'Salvation by Coercion: the Controversy Surrounding the 'Inquisition' in the Low Countries on the Eve of the Revolt', in: Peter Newman Brooks, ed., *Reformation Principle and Practice. Essays in Honour of Arthur Geoffrey Dickens* (Londen, 1980) 137-156, en Decaveles *Dageraad van de Reformatie in Vlaanderen*. J. J. Woltjer plaatst deze tegenwerkingen van de inquisitie in de algemeen-politieke context van de tijd in zijn artikel 'De Vrede-makers', *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXIX (1976) 299-321.

12 Laurent Vital, *Relation du premier voyage de Charles-Quint en Espagne*, M. Gachard, C. Piot, ed., (Brussel, 1881) 1-314.

Enkele Nederlandse humanisten werden eveneens vrij vroeg in de zestiende eeuw geconfronteerd met de inquisitie, zij het vermoedelijk tegen hun zin. Erasmus, die gekant was tegen het met geweld bekeren van ketters en dus tegen de ganse inquisitoriale methode, werd door heel wat inquisiteurs verguisd, ondanks de bescherming die zijn ideeën op het Schiereiland genoten van grootinquisiteur Alonso de Manrique en ondanks de talrijke aanhangers, *erasmistas*, die hij ertelde (of misschien juist daarom). In 1527 vond er te Valladolid door toedoen van franciscanen en dominicanen een conferentie plaats die zich moest uitspreken over het al dan niet ketterse karakter van de stellingen die de befaamde humanist in zijn geschriften aanhing. Ter zijner verdediging schreef Erasmus toen een *Apologia ad monachos quosdam hispanos*¹³. Zelf verscheen hij niet op de conferentie. Erasmus heeft trouwens steeds geweigerd in te gaan op uitnodigingen om het Iberisch schiereiland te bezoeken. Hij werd echter van de toestand in Spanje op de hoogte gehouden door onder andere Luis Vives, wiens ouders beiden door het tribunaal van Valencia verbrand werden; de vader in januari 1525 *en persona*, terwijl het lijk van zijn moeder daarvoor in 1528 opgegraven werd¹⁴. Over dit drama weigerde Vives echter te spreken en geen enkele van zijn brieven uit die periode maakt er expliciet melding van. Enkel Frans van Cranevelt, stadspensionaris van Brugge en raadsheer van de Grote Raad van Mechelen¹⁵, was op de hoogte, al sprak Vives in de brieven aan zijn beste vriend nooit over 'inquisitie', maar over 'fortuna' om het tribunaal aan te duiden, zoals blijkt uit een schrijven van begin december 1522¹⁶. Aan Erasmus schreef hij op 10 mei 1534 alleen dat het harde tijden waren voor geleerden: zowel spreken als zwijgen leverde telkens opnieuw grote gevaren op¹⁷. Vives verwees met deze opmerking naar de vervolging van de *erasmistas* in Spanje en de aanhouding van Thomas More in Engeland. Hij karakteriseerde daarmee bijzonder treffend de atmosfeer in Europa in het algemeen en op het Iberisch schiereiland in het bijzonder.

Vives op zijn beurt kreeg zijn inlichtingen van mensen als Rodrigo Manrique, de zoon van de *inquisidor general*, die in 1533 te Parijs verbleef en hem van daaruit op 9 december bijvoorbeeld schreef dat in Spanje de geleerden inderdaad het zwijgen was

13 Zie ook: Miguel Avilés Fernández, *Erasmus y la Inquisición. (El libelo de Valladolid y la Apología de Erasmo contra los frailes españoles)* (Madrid, 1980).

14 Carlos G. Noreña, *Juan Luis Vives* (Den Haag, 1970) 19-20.

15 Frans van Cranevelt (Nijmegen 1485-Mechelen 1564), rechtsgeleerde en hellenist. Studeerde onder andere bij Despauterius in de *artes* te Leuven, waar hij in 1505 primus van het college De Lelie werd en in 1510 promoveerde tot *doctor iuris*. In 1515 werd hij raadspensionaris te Brugge en zeven jaar later werd hij tot raadsheer in de Grote Raad benoemd. Naast zijn interesse voor juridische kwesties, toonde Cranevelt eveneens belangstelling voor de klassieke letteren. Hij studeerde nog op latere leeftijd Grieks en knoopte vriendschapsbanden aan met de belangrijkste humanisten uit zijn tijd, in zoverre zelfs dat hij zich ontpopte tot één van de belangrijkste figuren van de humanistische beweging in de Nederlanden. Cf. M. A. Nauwelaerts, 'Franciscus Craneveldius', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, I (Brussel, 1964) kolom 347-349.

16 Noreña, *Juan Luis Vives*, 72-73; Juan Luis Vives, *Epistolario*, José Jiménez Delgado, ed. (Madrid, 1978) 282.

17 Marcel Bataillon, *Erasmus y España*, uit het Frans vertaald door Antonio Alatorre (Mexico-Buenos Aires-Madrid, 1979) 490.

opgelegd. Niemand kon er nog de *bonae litterae* beoefenen zonder verdacht te worden van ketterij of *judaísmo*. 'Je zegt het goed: ons vaderland is een land van afgunst en hoogmoed, en je kan eraan toevoegen: van barbaarsheid', luidde zijn weinig optimistisch besluit¹⁸.

Ook met Mencía de Mendoza geraakte Vives in 1537 bevriend, toen zij in Breda vertoefde. De befaamde Valenciaanse humaniste, die een grote bewondering voor Erasmus koesterde en in Spanje een belangrijke figuur was in de beweging van de *erasmistias*, had trouwens al eerder de Lage Landen bezocht, namelijk van 1530 tot 1533. Zij onderhield tevens een goede relatie met Egidius van Busleyden¹⁹. Het is zeker niet uitgesloten dat juist zij deze Vlaamse geleerden inlichtte over het heilig officie.

Een andere Nederlandse humanist die er een duidelijke mening over de inquisitie op na hield, was Nicolaus Clenardus. Tijdens zijn verblijf in Spanje en Portugal in de periode 1535-1540, meer bepaald in Salamanca, Lissabon en Granada, zag hij het tribunaal ter plaatse aan het werk. Toen hij zich dan in mei 1540, gedreven door zijn wens om het Arabisch nog beter te kunnen bestuderen, in de jodenwijk te Fez (Marokko) vestigde, merkte hij duidelijk het verschil in houding op van christenen en mohammedanen tegenover de joden. Op 4 december van dat jaar schreef hij treffend aan de bisschop van Santiago de Cabo Verde dat de joden aldaar van de christenen enkel wisten dat ze voortdurend joden verbrandden!

Indien men in Spanje evenveel kosten zou maken om de *cristianos nuevos* in het geloof te behouden in plaats van ze te verbranden, zouden er per dag niet zoveel bekeerde joden naar Afrika vluchten²⁰.

Ook hij keurde dus de gedwongen bekering van niet-christenen, en daarmee de inquisitie, af. Kort na zijn terugkeer naar Granada in januari 1542 stelde hij keizer Karel voor een vreedzame kruistocht tegen de Islam te ondernemen. Daarvoor was natuurlijk een uitgebreide kennis van deze godsdienst nodig en die kon enkel verworven worden via Arabische geschriften. Daarom betreunde Clenardus het ten eerste dat de Spaanse inquisiteurs dergelijke geschriften slechts in beslag namen om ze te verbranden, en aan geleerden niet toestonden ze te lezen of zelfs nog maar in te kijken²¹. Inquisitie noch inquisiteurs droegen zijn goedkeuring weg.

Clenardus' ideeën oefenden een grote invloed uit in humanistenkringen in de Nederlanden. Vanuit Spanje, Portugal en Marokko onderhield hij een drukke briefwisseling met vele voorname figuren in zijn vaderland, waaronder bijvoorbeeld Arnold

18 *Ibidem*, 489-490.

19 Zie daarvoor het artikel van J. K. Steppe, 'Mencía de Mendoza et ses relations avec Erasme, Gilles de Busleyden et Jean-Louis Vives', in: J. Coppens, ed., *Scrinium Erasmanum*, II (Leiden, 1969) 449-506.

20 *Correspondance de Nicolas Clénard*, A. Roersch, ed., III (Brussel, 1941) 115 (Clenardus aan Jean Petit, Fez 4/12/1540).

21 *Ibidem*, 159 (Clenardus aan Karel V, Granada 17/1/1542).

Streyters, abt van Tongerlo²², die hij in het bijzonder inlichtte over zijn verblijf in Fez. Deze uitingen van kritiek bleven echter onder humanisten en kwamen wellicht nooit ter ore van het gewone volk.

Te Antwerpen kon de man in de straat zich nochtans wel vrij gemakkelijk een beeld vormen van het tribunaal. Er waren natuurlijk buitenlandse kooplieden en matrozen die in de haven- en handelsbuurten hun belevenissen rondvertelden. Ook de Vlaamse handelaars die hun produkten in Spanje verkochten, kwamen niet zelden in aanraking met de inquisitie aldaar. Maar vooral de inwijking van Spaanse en Portugese joden en *conversos* speelde hierbij een belangrijke rol. Arriveerden de eerste *marranos* reeds vanaf 1512 in Antwerpen, de werkelijk grote toeloop van nieuw-christenen vond plaats vanaf 1526, het jaar waarin koning Jan III van Portugal de uitoefening van de joodse godsdienst in zijn land verbood²³. Temeer omdat zij actief het opkomend lutheranisme in Antwerpen steunden²⁴, kan men veronderstellen dat zij hun ervaringen met het heilig officie uitspeelden als argument tegen het katholicisme. Luther keurde immers, althans in zijn vroege jaren, de *autos de fe* en de verbranding van de joden door de inquisitie af. Hij pleitte voor wederzijdse verdraagzaamheid en broederlijke liefde tussen joden en christenen, in de hoop op die manier vele joden voor het gezuiverde christendom te winnen. Later zou hij daarop terugkomen: de rabbijnen wilden zijn stelling dat alles in het Oude Testament naar het Nieuwe en naar Christus verwees, maar niet bijtreden. Bovendien deden rond 1540 geruchten de ronde dat Hebreeuwse riten terrein wonnen in Bohemen en omstreken. In 1543 zou Luther dan twee heftige aanvallen tegen de joden publiceren, *Von dem Juden und Ihren Lügen* en *Von dem Schemhamphoras*²⁵.

Niet iedereen stelde de activiteiten van de *conversos* en hun lutherse vrienden op prijs. Dat bewijst een anonieme klachtenbrief uit 1533, afkomstig uit die stad en gericht aan Adolf van der Noot, kanselier van Brabant, die meteen bevestigt dat sommige milieus heel goed op de hoogte waren van het doen en laten van het tribunaal. De schrijver stelde Van der Noot voor 'dat men inquisitie dede ghelijc men in Spaenge doet'. Volgens de auteur was het overduidelijk dat de invoering van de Spaanse inquisitie in Antwerpen een snelle en doeltreffende zuivering van de stad zou bewerkstelligen²⁶.

22 Arnold Streyters (Diest 1494-Mechelen 1560). Studeerde *artes* te Leuven en kanoniek recht te Orléans, waar hij waarschijnlijk tot 'doctor decretorum' promoveerde. In 1526 werd hij als hulpabt van de abdij van Tongerlo gekozen, met recht van opvolging. Hij droeg veel bij tot de verspreiding van het humanisme binnen de abdij en bracht de abdijschool op een hoog peil door geleerden van buiten de abdij — waaronder Jansenius — aan te trekken, de bibliotheek uit te bouwen en een groot aantal leden van de abdijsamenleving naar de verschillende Europese universiteiten te sturen. Tenslotte liet hij de verbouwingen aan de abdijskerk, begonnen in 1532, voltooiën. Cf. H. de Ridder-Symoens, 'Arnold Streyters', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, V (Brussel, 1972) kolom 864-868.

23 J. A. Goris, *Etude sur les colonies marchandes méridionales (Portugais, Espagnols, Italiens) à Anvers de 1488 à 1567* (Leuven, 1925) 557-560.

24 *Ibidem*, 558.

25 Harold J. Grimm, *The Reformation Era 1500-1650* (2e dr.; Londen-New York, 1973) 188-189.

26 B. A. Vermaseren, 'Who was Reginaldus Gonsalvius Montanus?', *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, XLVII (1985) 49.

Een andere bezigheid die van sommige milieus in het Antwerpse een uitgebreide kennis van de inquisitie vereiste, was de boekensmokkel naar Spanje. Reeds vroeg schijnen handelaars uit onze gewesten ketterse ideeën op de Canarische eilanden te hebben verspreid of willen verspreiden. Fernández-Armesto vond in de *Colección inquisición de Canarias* van het Museo Canario een verwijzing naar twee Nederlandse kooplui, Juan de Almer en Levi Bonoga, die in 1526 voor de inquisiteurs van Las Palmas moesten verschijnen en daar verhoord werden in verband met de invoer van lutherse boeken in Spanje²⁷. Ging het toen waarschijnlijk nog om losstaande pogingen op eigen initiatief, vanaf de jaren veertig ontstond er in de Nederlanden een complex netwerk van boekensmokkelaars, dat vooral onder impuls van uit Spanje gevluchte hervormingsgezinden georganiseerd en uitgebouwd werd. Zij waren de Nederlanden binnengedrongen via het Duitse rijk en ontdekten vrij snel de mogelijkheden van Antwerpen, een grote havenstad die tot de Spaanse kroon behoorde, maar tevens centraal gelegen was tussen Engeland, het Duitse rijk en de Zwitserse kantons, de belangrijkste hervormde landen. Van hieruit konden ze de protestantse boeken die ze uit Duitsland hadden meegebracht, zonder problemen naar Spanje verzenden²⁸.

Toch waren het vooral de Antwerpse boekhandelaars zelf die van hun reizen naar de Frankfortse boekenmarkt, die tweemaal per jaar plaatsvond, gebruik maakten om samen met de nieuwigheden daar aangekocht, telkens een partij hervormde geschriften mee te brengen. Om de strenge controles van de inquisitie in de Spaanse zeehavens te ontwijken, werden de boeken via Lyon en Jaca of de Pyreneeën respectievelijk Aragón en Navarra binnengesmokkeld. Uit het rapport van aartsbisschop Carranza, die verderop nog ter sprake komt, blijkt bovendien dat het meestal knechten of familieleden van de boekhandelaars waren die de smokkelwaar eigenhandig ter plaatse brachten. Pieter Wilmans stuurde in de jaren vóór 1558 diverse ladingen ketterse boeken naar zijn filialen in Medina del Campo en Sevilla, waar ze onder de toonbank verkocht werden. Steelsius en Pieter Bellere fungeerden rond dezelfde tijd eveneens als tussenpersonen bij het transport van protestantse werken naar Spanje²⁹.

27 Felipe Fernández-Armesto, *The Canary Islands after the Conquest. The Making of a Colonial Society in the Early Sixteenth Century* (Oxford, 1982) 187.

28 John Edward Longhurst, 'Luther in Spain: 1520-1540', *Proceedings of the American Philosophical Society*, CIII (1959) vooral 66-69.

29 José Ignacio Tellechea Idígoras, 'Bartolomé Carranza en Flandes. El clima religioso en los Países Bajos (1557-1558)', in: Erwin Iserloh, Konrad Repgen, ed., *Reformata Reformanda. Festgabe für Hubert Jedim zum 17. Juni 1965*, II (Münster, 1965) 326-332; Marcelino Menéndez y Pelayo, *Historia de los heterodoxos españoles*, IV (Madrid, 1963) 124-125. Overigens merkt F. M. A. Robben in zijn artikel 'Brandstichters en boekenverkopers. Spaanse militairen als klanten van Plantijn en Raphelengius na de 'furie' van Antwerpen in november 1576' (verschenen in: P. J. A. M. Rietbergen, ed., *Tussen twee culturen* (Nijmegen, 1988) 135-150) op dat nog in 1576 verschillende Antwerpse drukkers boeken verkochten die al sinds 1559 op de *Index* voor Spanje en sinds 1570 op die voor de Nederlanden voorkwamen (139-140). Terloops merken we op dat waar dezelfde auteur het heeft over Antwerpse edities van boeken die sinds 1558 — het jaar waarin Filips II de invoer van geschriften in de volkstaal verbood — aan de Spaanse grenzen werden tegengehouden en waar hij stelt dat dergelijke uitgaven toch het land binnengeraakten in de tas van vele Spanjaarden die van een reis naar de Nederlanden terugkeerden (145), hij duidelijk de macht van de inquisitie onderschat. De commissarissen van het heilig officie controleerden immers niet alleen de ladingen boeken die Spanje ingevoerd werden om er verkocht te worden. In de havens was het aan geen

Enige inquisitoriale processen tegen Vlamingen doen ook vermoeden dat de Antwerpse drukkers een niet geringe rol speelden in de verspreiding van de verboden waar op het Schiereiland. Zo wordt in de zaak van de drukkersgezel Enrique de Loc, op kerstavond 1569 aangehouden door de inquisitie van Toledo op verdenking van lutheranisme, gesproken over diens ouderlijk huis in Antwerpen waar lutherse bijbels zouden worden gedrukt en over de goede relaties die vader Leonardo de Loc onderhield met sommige Vlaamse drukkers in Salamanca, Zaragoza, Medina del Campo en Alcalá de Henares. Regelmatig reisden de zoons en de knechten van Leonardo heen en weer tussen Antwerpen en Spanje, terwijl Enrique zelf in verschillende Castiliaanse ateliers werkzaam was³⁰.

Soms ging het om enorme hoeveelheden smokkelwaar, al moeten sommige cijfers wel met een korreltje zout genomen worden. In 1556 bijvoorbeeld lichtte Margareta van Parma de *Consejo de Estado* in over smokkelaars die poogden via Sevilla dertigduizend boeken van Calvijn — Menéndez Pelayo meent dat dit een grove overdrijving is en het slechts om drieduizend calvinistische bijbels ging³¹ — in Spanje binnen te brengen, en dat de beruchte koopman Marcus Pérez door hen te Antwerpen met deze onderneming belast was³². In dit wereldje moet men goed op de hoogte zijn geweest van het reilen en zeilen van de inquisitie, om haar des te beter te kunnen ontlopen.

Niet alleen hier, ook in meer 'normale' koopmans- en uitgeverskringen kende men de knepen van het vak. Al in 1561 zou Joannes Terenummus alias Vrijppenninck aan Ortelius laten weten dat hij moest vermijden prenten en etsen die het religieuze gevoel konden kwetsen of obscene waren, op te sturen naar het Iberisch schiereiland. Hij deed er beter aan bijbelverhalen, portretten van prominente katholieken (uitgezonderd Erasmus, die er niet graag gezien was) en passietafereelen te zenden³³.

enkel bemanningslid van een pas aangekomen schip — de kapitein uitgezonderd — toegestaan aan wal te komen alvorens een delegatie van de inquisitie het schip 'bezocht' had (de *visitas de navío*). Elk hoekje werd daarbij uitgekamd op zoek naar geheime bergplaatsen met verboden literatuur. Passagiers en bemanningsleden moesten hun bagage laten controleren. De functionarissen van de grensdistricten met Frankrijk kregen eveneens de opdracht uit te kijken naar reizigers die het zouden wagen ketterse geschriften het land binnen te smokkelen. De mazen van het net waren dus wel heel klein, al heeft dit inderdaad niet verhinderd dat er *af en toe* eens iemand door glipte.

30 Archivo Histórico Nacional - Madrid, Sección de Inquisición, leg. 111, nr. 13.

31 M. Menéndez Pelayo, *Historia de los heterodoxos españoles*, IV (2e dr.; Madrid, 1963) 174-175.

32 Virgilio Pinto Crespo, *Inquisición y control ideológico en la España del siglo XVI* (Madrid, 1983) 104. Marcus Pérez, in 1527 te Antwerpen geboren, was de zoon van naar Zeeland uitgeweken Spaanse *conversos*. Als overtuigd protestant zette hij zich in voor de opvang van op de vlucht geraakte geloofsgenoten en speelde hij ook een niet onbelangrijke politieke rol. Hij onderhield contacten met de ministers van Elizabeth I en met andere hooggeplaatste protestanten in Frankrijk en Duitsland. Omwille van zijn rol in de boekensmokkel naar Spanje diende hij echter de Nederlanden te verlaten en vestigde hij zich met vrouw en kinderen te Basel. Daar vernam hij dat Alva's Bloedraad zijn goederen in Antwerpen in beslag had genomen en hem voor eeuwig uit de Lage Landen had verbannen. Ook te Basel trok Pérez zich het lot aan van de vele Spaanse en Nederlandse vluchtelingen. Hij richtte er zelfs een lintweverij op om ze werk te geven. Pérez overleed te Basel in 1572. Cf. Ch. Rahlenbeek, 'Marc Pérez', in: *Biographie Nationale*, XVII (Brussel, 1903) kolom 13-15.

33 *Ecclesiae Londino-Batavae. Archivum Abrahami Ortelii et virorum eruditorum ad eundem et ad Jacobum Coluin Ortelianum*, J. H. Hessels, ed., I (Cambridge, 1887) 22-24 (Terenummus aan Ortelius, Lissabon 15/6/1561).

Tenslotte hoorden de Leuvense universiteitsstudenten eveneens vroeg spreken over het heilig officie. De *alma mater* trok namelijk vele Spanjaarden aan, die met hun Vlaamse collega's ook debatteerden over het fenomeen 'inquisitie', zeker in een periode waarin de kettervervolging een actueel probleem was. Dat de Spaanse studenten lang niet allemaal goede rooms-katholieken waren, blijkt uit een aangifte bij de Sevillaanse inquisitie in 1558 van diverse Spanjaarden die op dat ogenblik nog in Leuven vertoefden. Aanklager was fray Baltasar Pérez, een dominicaan die in de jaren vijftig aan de Parijse en Leuvense universiteiten had gestudeerd. Daar maakte hij het mee dat er onder de Spaanse studenten, waaronder verscheidene protestantsgezinden uit Sevilla die de inquisitie ontvlucht waren, heel wat gepraat werd over het tribunaal en zijn ambtenaren.

Enkele keren vertelden ze dat het [de inquisitie] louter een slachthuis was, en dat onrechtvaardige vonnissen regelmatig voorkwamen; en dat wanneer men één keer een man opgepakt had en later bleek dat hij niets gedaan had, ze [de inquisiteurs] zelf valse beschuldigingen uitten opdat men er niet achter zou komen dat ze hem lichtzinnig gearresteerd hadden³⁴.

De Spaanse inquisiteurs verboden de verkoop van boeken, terwijl velen onder hen het Latijn niet eens machtig waren. Ze tiranniseerden de bevolking met de bedoeling zich te laten aanbidden³⁵. Fray Pérez betreurde ten zeerste de leugens die zijn landgenoten, overigens niet alleen over de inquisitie, verspreidden. Hij stelde voor alle Spaanse studenten uit Leuven terug te roepen en te verbieden dat anderen er in de toekomst nog gingen studeren³⁶. Filips II zou in juli en november 1559 inderdaad een dergelijk verbod uitvaardigen³⁷, en al kunnen andere elementen meegespeeld hebben bij het nemen van deze beslissing, toch denken we dat de rapporten van Carranza en Pérez eveneens een belangrijke invloed hebben gehad.

Aldus werden vooral de inwoners van Antwerpen, de regeringskringen te Brussel en de studenten aan de Leuvense universiteit geconfronteerd met de eerste, overigens nog min of meer waarheidsgetrouwe, verhalen over de inquisitie, de steeds rondreizende humanisten buiten beschouwing gelaten³⁸. Het lijkt ons daarom geen toeval dat zich juist daar het latere verzet tegen de invoering van het tribunaal concentreerde. De adel uit het Brusselse en de handelaars-drukkers uit het Antwerpse maakten immers op die manier al vroeg kennis met de instelling en wisten daarom precies *wat* er dreigde ingevoerd te worden.

Pas in de loop van de jaren veertig kwam in deze situatie enigszins verandering, en

34 José Ignacio Tellechea Idígoras, 'Españoles en Lovaina en 1551-8. Primeras noticias sobre el bayanismo', *Revista española de Teología*, 23/90 (1963) 41.

35 *Ibidem*, 42.

36 *Ibidem*.

37 S. Groenveld, 'Godsdienst en politiek bij Filips II', in: *Ketters en papen onder Filips II* (Utrecht, 1986) 8-25, vooral 20.

38 Vreemd genoeg vonden we geen sporen terug van het doordringen van soortgelijke verhalen in Brugge, waar in de zestiende eeuw toch nog een omvangrijke groep Spanjaarden verbleef.

dan nog maar voor korte tijd. In 1546 verscheen te Wittenberg het pamflet *Von der Vnchristlichen tyrannischen Inquisition den Glauben belangend, Geschrieben aus Niderland*, gevolgd of voorafgegaan — dat is niet meteen duidelijk — door een ongedateerde *Newe zeytung auss Dem Niderland*³⁹. Beide teksten waren vrijwel identiek en klaagden de hernieuwde kettervervolgingen in de Nederlanden aan. De opstellers verwezen hiermee vermoedelijk naar de activiteiten van Pieter Titelmans, die in 1545 tot provinciaal onderinquisiteur voor Vlaanderen was benoemd en reeds in 1546 te Rijsel en te Oudenaarde opsporingen verrichtte⁴⁰. Ze waarschuwen de lezer voor 'der neüwen Inquisition vnnd erforschung (Sancta Inquisitio Hispanica. Die heilige Hyspanische erforschung genandt)', waarmee van alle preekstoelen gedreigd werd en die de keizer wenste in te voeren, 'ain grausam ding' dat zelfs de hogere standen niet ontzag. De minste verdenking zou tot een arrestatie leiden, terwijl een veroordeling het verlies van lijf en goed met zich mee zou brengen. De inquisiteurs zouden huis aan huis iedereen ondervragen over gezins- en buurtleven: wie ging waar naar de kerk, wie las boeken in de volkstaal en waarover handelden die, enzovoort. Tenslotte zou aan iedereen een plaatje gegeven worden, dat na de biecht of de misviering aan de priester overhandigd diende te worden. Dan pas zou de naam van de biechteling of misganger geschrapt worden van de lijst die de priester moest aanleggen van alle bezitters van een dergelijk plaatje. Wiens naam niet regelmatig doorgehaald werd, zou opgepakt worden en op de brandstapel belanden. Hoewel beide pamfletten verscheidene keren herdrukt werden⁴¹, brachten ze in de Nederlanden weinig beroering. De auteurs hadden ze immers eerder voor een Duits publiek bedoeld: in de Schmalkaldische oorlog wilden ze de bevolking van het Duitse rijk laten zien wat de resultaten zouden zijn indien de keizer er te veel macht zou krijgen. Enkele exemplaren bereikten wel de Nederlanden, maar weekten er nauwelijks reacties los. Beroering kwam er toch, in 1550, na de afkondiging van het Bloedplakkaat. Hiertegen rees hevig verzet, vooral in Antwerpen, waar gevreesd werd dat de buitenlandse kooplieden de stad zouden verlaten wanneer de inquisitie er ingevoerd zou worden. De stad stuurde een delegatie onder leiding van stadspensionaris Jacob Maes naar de regentes Maria van Hongarije, die echter de geruchten dat de keizer de Spaanse inquisitie in de Lage Landen wilde oprichten, ten stelligste ontkende, zij het op een zeer diplomatieke manier en zonder al te veel over die inquisitie uit te weiden. Karel zelf schreef de praatjes toe aan de activiteiten van enkele agitators, die daarmee poogden het volk in opstand te brengen⁴². De hetze rond het Spaanse heilig officie duurde echter niet lang. Het verzet spitste zich opnieuw toe op de plakkaaten en de Nederlandse inquisitie, die na 1550 de kettervervolgingen aanscherpte⁴³.

39 Beide pamfletten bevinden zich in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag en worden vermeld in W. P. C. Knuttel, *Catalogus van de pamfletten verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, I (Den Haag, 1889) nrs. 99 en 99a.

40 Van de Wiele, 'De inquisitierechtbank van Pieter Titelmans', 20-32.

41 Vermaseren, 'Who was Reginaldus Gonsalvius Montanus?', 50.

42 *Ibidem*, 50-51.

43 Van de Wiele, 'De inquisitierechtbank van Pieter Titelmans', 32.

Onder Filips II zou dit zeer snel veranderen. In een brief van 17 juli 1562 schreef de koning aan landvoogdes Margareta van Parma dat volgens hem de inquisitie in onze gewesten 'plus impitoyable' was dan de Spaanse⁴⁴. Nochtans verzette het volk, aangevoerd door de adel, zich sinds 1559 meer tegen een mogelijke invoering van het Spaanse tribunaal dan tegen de reeds bestaande Nederlandse inquisitie. Wat bracht zo'n ommekeer teweeg? Hoe was het mogelijk dat het volk plots zo'n negatieve kijk op het heilig officie had, daar waar de instelling vroeger nauwelijks bekend was in de Lage Landen?

De publikatie van Francisco de Enzinas' *Histoire de l'Estât dv Pais Bas, et de la religion d'Espagne* in 1558 kondigde deze verandering aan. Enzinas, rond 1520 te Burgos geboren⁴⁵, was de auteur van de eerste Spaanse vertaling van het Nieuwe Testament, een werk dat hij in 1543 voltooide in het huis van Melanchton te Wittenberg. Toen hij kort daarop zijn vertaling te Antwerpen wilde uitgeven zonder de keizerlijke toestemming, werd hij in de gevangenis geworpen. In 1544 slaagde hij er echter in te ontsnappen. Hij vluchtte opnieuw naar Wittenberg, waar hij op aanraden van Melanchton zijn ervaringen neerschreef in een *Historia de Statu Belgico deque Religione Hispanica*. De Franse vertaling ervan was van de hand van een vooralsnog onbekend auteur en verscheen zes jaar na Enzinas' overlijden⁴⁶.

Alhoewel de *Histoire* meer een rechtvaardiging van zijn handelwijze was en dus vooral de geloofsvervolgung in de Nederlanden en de daaruit voortvloeiende intellectuele armoede aanklaagde, ging Enzinas toch ook dieper in op het thema van de Spaanse inquisitie en illustreerde hij zijn verhaal met enige voorbeelden van vervolgingen⁴⁷. Enkele belangrijke elementen van de latere zwarte legende stofferen zijn betoog. De inquisiteurs, 'vrayes harpies, ou bourreaux de satan', bespionneerden voortdurend de rijken, de geleerden en de aanzienlijken, de enige drie groepen van mensen voor wie ze bevreesd waren. De rest van de bevolking hielden ze zonder problemen onder de knoet. Wanneer de kans zich voordeed, wierpen ze hun vijanden in de kerker. Soms vonden ze daarvoor zelf beschuldigingen uit. Eenmaal opgepakt, begon voor de slachtoffers de lange lijdensweg van het inquisitoriaal proces: de verschrikkingen van de cel, de bedreigingen, de isolatie, de zweepslagen, de folteringen waarop veelal de dood volgde, de publieke tentoonstelling, de geheimhouding die

44 *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas*, L.-P. Gachard, ed., I (Brussel, 1848) nr. 76, 207-208.

45 Over Enzinas, zie: B. A. Vermaseren, 'Een 16de eeuwse Spaanse aanhanger van de reformatie: Francisco de Enzinas', *De Gulden Passer*, XLIII (1965) 149-163.

46 Latijnse tekst en Franse vertaling werden uitgegeven door Ch.-A. Campan onder de titel *Mémoires de Francisco de Enzinas. 1543-1545* (2dln.; Brussel, 1863). Honderd jaar later verschenen *Les mémorables de Francisco de Enzinas traduit pour la première fois depuis le 16e siècle du texte original latin*, Jean de Savignac, ed. (Brussel, 1963).

47 Rond de *Histoire* schreef B. A. Vermaseren het boeiende artikel 'Autour de l'édition de l'Histoire de l'Estât dv Pais Bas, et de la religion d'Espagne', *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, XXVII (1965) 463-494.

een efficiënte verdediging verhinderde. Slaagde de verdachte erin de namen van zijn aanklagers en de beschuldigingen te raden, dan werd hij vrijgelaten, zij het slechts na de ondraaglijke kwellingen die 'penitencias' werden genoemd. Blijf hij in gebreke, dan werd hij veroordeeld tot de brandstapel. De vader mocht zijn zoon niet verdedigen; wilde hij dit toch, dan werd hij eveneens als ketter gearresteerd. De inquisiteurs schiepen een zodanig terreurklimaat, dat niemand zijn mond nog durfde open te doen. Samen met de monniken en de theologen, de twee steunpilaren van het heilig officie, waren zij de werkelijke regeerders van Spanje⁴⁸.

De gebeurtenissen van 1559 schenen Enzinas alleen maar gelijk te geven. Op 21 mei van dat jaar vond te Valladolid de eerste *auto de fe* plaats, waarin een aantal leden van de protestantse kern van die stad werd gereconcilieerd. Vrij snel raakte dit nieuws in de Nederlanden verspreid. Abraham Ortelius meldde het vanuit Antwerpen reeds in een brief van 3 juli 1559, pas vijf weken na de gebeurtenis, aan zijn vriend Immanuel van Meteren. In de bewuste *auto de fe* werden vele voorname en geletterde personen veroordeeld, waarvan zeventien gereconcilieerd en dus niet verbrand werden. Onder hen Pedro Sarmiento de Rojas, ridder in de orde van Santiago en zoon van de eerste markies van Poza⁴⁹. Ortelius gaf een in grote lijnen juist verslag, ook al staan er enkele feitelijke onjuistheden in⁵⁰.

Waarschijnlijk ontving Ortelius zijn informatie van Michiel van der Hagen. Van der Hagen schreef onder andere een lofdicht op het Escorial voor het *Theatrum orbis terrarum* en zou zelf in 1591 het werk *Scenographia totius fabricae S. Laurentii en Escorial* publiceren. Bijna zeker speelde hij Ortelius, die zelf nooit een voet zette in Spanje, nog meer gegevens over het Iberisch schiereiland in handen⁵¹. Deze sprak er met zijn naaste medewerkers over. Twee van hen gingen in hun werk dieper in op het thema van de inquisitie.

De Mechelaar Frans van Hogenberg, die meewerkte aan het *Theatrum orbis terrarum*, graveerde de *quemadero* of terechtstellingsplaats van die bewuste *auto de fe*. Eigenlijk gaat het om een vergroting van een detail van een prent die de hele *auto de fe* in beeld brengt. Hogenberg pikte er het tafereeltje met de brandstapels uit en paste het licht aan: hier en daar voegde hij figuurtjes toe of liet hij er weg. De prent waarop hij zich baseerde, circuleerde in meerdere versies, wat de werkklank van de *auto* in onze gewesten bewijst⁵². Over één ervan schreef Muller: 'Gelijk deze plaat is veel nagevolgd, zoo is deze weder de getrouwe verkleinde copie van eene oudere Deutsche

48 *Mémoires de Francisco de Enzinas. 1543-1545*, I, 145-155.

49 Jesús Alonso Burgos, *El luteranismo en Castilla durante el siglo XVI. Autos de Fe de Valladolid de 21 de Mayo y 8 de Octubre de 1559* (San Lorenzo del Escorial, 1983) 63.

50 *Ibidem*, 107, 113. *Ecclesiae Londino-Batavae*, I, 17-19 (Ortelius aan Van Meteren, Antwerpen 3/7/1559).

51 Zie ook: Arturo Farinelli, *Viajes por España y Portugal desde la edad media hasta el siglo XX*, I (Rome, 1942) 335.

52 De *quemadero* van Hogenberg en één van de genoemde versies van de hele *auto de fe* dienden als illustratie bij het artikel 'Op zoek naar Uilenspiegel' van Eddy Stols in *Spiegel Historiae*, V (1970) afl. 7/8, 418 en 423. Een andere versie vindt men in *Historia 16*, extra 1 (december 1976) 75.

plaat'⁵³. In Duitsland werd nog in 1559 het *Kurzer Bericht* gedrukt⁵⁴. Een Italiaanse versie verscheen in hetzelfde jaar. Werd vanuit Duitsland net als de prent ook dit pamflet in de Nederlanden verspreid?

Een andere informant van Ortelius, Joris Hoefnaghel, verbleef van 1561 tot 1567 in Spanje. Hij bezorgde hem eveneens heel wat gegevens over het Iberisch schiereiland om te gebruiken voor het *Theatrum orbis terrarum*. In 1569 werkte ook hij een tweetal aspecten van de inquisitie uit: een tekening van een gepenitencieerde man met *sambenito* en een voorstelling van de 'patientighe Veriaechde', de emigrant die om religieuze redenen zijn land had moeten verlaten. Het onderschrift bij de eerste prent luidde als volgt:

Spighelt aan mij, al die daer hanteren
 Spaensche landen, dit is dinquisitie
 Aldus verciertse, het heylich officie
 Zoe wie die tonghe, nyet wel en regeren
 Dus zij vermeren, en brenghen in verlies
 Menich fijn man, ten baet u geen claghen
 Tsanbenitto, moet ghij daeruoer draghen
 Mont toe, borse toe, dat is tsweerels deuys⁵⁵.

Enkele sleutelbegrippen komen hieruit reeds naar voren: geldgewin, tirannie, vervolging van andersdenkenden. Verderop wordt hierop dieper ingegaan.

Niet enkel het nieuws van deze auto de fe, maar ook berichten over andere inquisitoriale activiteiten bereikten de Nederlanden. Alweer Ortelius schreef op 25 september 1559 aan Van Meteren dat 'den 27. Augusti so heeft de Inquisitie met groote macht den Bisschop van Toleden [Carranza] wt Valladolid gevangen geleijt'⁵⁶. Waarschijnlijk had dit bericht wat meer weerklank in de Lage Landen, omdat in de jaren 1557-1558 dezelfde Carranza er verbleef en er meehielp aan de opsporing van

53 Frederik Muller, *Beredeneerde beschrijving van Nederlandsche Historieplaten, zinneprenten en historische kaarten*, I (Amsterdam, 1863) 69.

54 *Kurtzer Bericht, was sich für ein kleglich Schauspiel, verflossens ein und zwentzigsten tags May dieses 59 Jars, mit etlichen frommen Christen in Hispanien zu Valladolid zugetragen*. Cf. Emil van der Vekene, *Bibliographie der Inquisition. Ein Versuch* (Hildesheim, 1963) nr. 30 en 32.

55 Robert van Roosbroeck, *Patentia. 24 politieke emblemata door Joris Hoefnaghel 1569 in facsimile* (Antwerpen, 1935).

56 *Ecclesiae Londino-Batavae*, I, 19-21 (Ortelius aan Van Meteren, Antwerpen 25/9/1559). Carranza werd in augustus 1559 aangehouden op verdenking van lutheranisme, verwoerd in zijn *Comentarios del Cathechismo Christiano* (Antwerpen, 1558). Grootinquisiteur Valdés, een verwoed tegenstander van de aartsbisschop, gebruikte alle mogelijke middelen om het proces te rekken, tot in mei 1567 Carranza op bevel van Pius V naar Rome werd overgebracht, waar de zaak vervolgd zou worden. Uiteindelijk, na veel politiek weerwerk van Spaanse zijde, veld Gregorius XIII in april 1576 het vonnis: Carranza, sterk van ketterij verdacht bevonden, diende onder andere 16 stellingen af te zweren en mocht vijf jaar lang het bestuur van zijn diocees niet waarnemen. De aartsbisschop stierf enkele dagen na de uitspraak. Zie ook: José Ignacio Tellechea Idígoras, 'Carranza', in: *Diccionario de Historia eclesiástica de España*, Quintin Aldea Vaquera, José Vives Gatell, ed., I (Madrid, 1972) 358-361. Over Carranza en de Nederlanden, cf. het reeds eerder geciteerde artikel van dezelfde auteur.

ketterijen onder de Spaanse studenten te Leuven en van Spaanse hervormingsgezinde boekensmokkelaars. Het moet voor de meeste mensen inderdaad onbegrijpelijk geleken hebben dat zelfs een zo anti-reformatorisch gezinde aartsbisschop niet door de inquisitie ontzien werd. Het valt overigens op hoe Ortelius zich interesseerde voor het doen en laten van de inquisitie.

Dè gebeurtenis van 1559 was toch wel de afkondiging van een nieuwe bisschoppenindeling voor de Nederlanden op 31 juli, al zou het verzet pas in 1561 gaan toenemen, bij de uitwerking van meer concrete kwesties zoals diocesane grenzen en financiering van de nieuw gecreëerde bisschopszetels⁵⁷, en bij de uitvaardiging van de dotatiebullen. Begin 1561 dook het gerucht op dat Filips II van de gelegenheid zou profiteren om samen met de nieuwe bisdommen ook de Spaanse inquisitie in te voeren. Het scheen de bevolking verdacht dat vele nieuwe bisschoppen ex-inquisiteurs waren en dat ze gekozen werden uit dezelfde groep geestelijken als de inquisiteurs, namelijk uit de doctores in de theologie en het kanoniek recht van de Leuvense universiteit. Bovendien was er in het bisdommenplan van 1551-1552, waarop dat van 1559 grotendeels gebaseerd was, sprake van drie pauselijke inquisiteurs per gewest. Tenslotte kreeg men stilaan weet van de spionagepraktijken van Alonso del Canto en fray Lorenzo de Villavicencio, die de vermoedens nog versterkten⁵⁸. Over Del Canto schreef Margareta van Parma bijvoorbeeld op 12 november 1563 aan Filips II:

..., plusieurs, et non des moindres, dient ouvertement... que Vostre Majesté tiègne icy ministres de ladicté inquisition d'Espagne et qui correspondent à icelle; et declairent aucuns assez ouvertement qu'ilz tiègnent ledict Alonso del Canto de ce nombre. [De landvoogdes meende ook de oorzaak hiervan te kennen:] Et je pense bien que les escriptz venuz de l'inquisition, que V. M. m'a envoyé ..., pour voir si, suyvant l'intention de Vostre Majesté, l'on pourroit atteindre ceulx par icelles escriptures se treuvent coupables, accroissent ce bruyt de l'inquisition...⁵⁹.

De gebeurtenissen van 1561 en de eerste verbreiding van bepaalde voorstellingen van de Spaanse inquisitie wakkerden het verzet tegen de nieuwe bisdommen aan. Natuurlijk is het niet de bedoeling hier uit te weiden over het verloop van dit verzet en de

57 Al verzetten de benadeelde bisschoppen, waaronder de bisschop van Luik en de aartsbisschoppen van Reims en Keulen, zich vanaf het begin tegen de hervorming. Cf. M. Dierickx, *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II 1559-1570* (Antwerpen-Utrecht, 1950) 82-91.

58 Zie bijvoorbeeld voor Villavicencio, Del Canto: B. Ibeas, 'Una cuestión histórica. La revolución flamenca y el padre Villavicencio', in: *CruzyRaja* (Madrid, 1936) 21-37; *Idem, El espionaje en ellmperio. (El Padre Lorenzo de Villavicencio)* (Tanger, 1941); H. Roosenboom, 'Een geheim rapporteur in de Nederlanden en zijn invloed op Filips II, 1563-1565', *Archiefvoor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland*, XXI (1979) 146-174; G. Janssens, 'Barmhartig en rechtvaardig'. Visies van L. de Villavicencio en J. Hopperus op de taak van de koning', in: W. P. Blockmans, H. van Nuffel, ed., *Staat en religie in de 15de en 16de eeuw. Handelingen van het colloquium te Brussel van 9 tot 12 oktober 1984* (Brussel, 1986) 25-42; R. W. Truman, A. Gordon Kinder, 'The Pursuit of Spanish Heretics in the Low Countries: the Activities of Alonso del Canto, 1561-1564', *Journal of Ecclesiastical History*, XXX (1979) 65-93.

59 *Correspondance de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II (1559-1565)*, L.-P. Gachard, ed., III (Brussel, 1881) 151-155 (Parma aan Filips II, Brussel 12/11/1563).

politieke sfeer eromheen. Anderen hebben dat voor ons reeds gedaan⁶⁰. Wel is het noodzakelijk te weten wie dit onjuiste beeld verspreidde en op welke manier dat gebeurde.

Drie binnenlandse partijen vreesden schade te zullen lijden bij de invoering der bisdommen: de geïncorporeerde abdijen, de (hoge) adel en de stad Antwerpen. De abdijen zijn hier van minder belang, omdat zij zich wel tegen de incorporatie verzetten, maar niet tegen een inquisitie. Antwerpen, dat in het plan voorbestemd was om als zetel voor één van de nieuwe bisdommen te fungeren, meende opnieuw dat de aanwezigheid van inquisiteurs in een zo cosmopolitische stad de vreemde, niet rooms-katholieke handelaars zou verdrijven. De adel contesteerde omwille van twee voor haar nefaste bepalingen. Enerzijds was er de eis dat de nieuwe bisschoppen gegradueerden in kerkelijk recht of in de godgeleerdheid moesten zijn, wat de jongere zonen van edellieden, die tevoren maar al te graag aasden op een bisschopspost, zo goed als uitsloot. Anderzijds de implicatie dat de (door de koning voorgedragen) bisschoppen van Mechelen, Antwerpen en 's-Hertogenbosch als abten van Affligem, Hemiksem en Tongerlo zitting zouden hebben in de Staten van Brabant, waardoor de vorst invloed zou kunnen hebben op de statenvergadering⁶¹.

Granvelle meende dat de schrik van de adel voor de inquisitie slechts geveinsd was:

De echte reden voor het verzet tegen de nieuwe bisdommen is dat ze niet willen dat mensen met ogen in hun hoofd de behandeling van de Brabantse aangelegenheden bijwonen om te zien wat er zoal gebeurt, maar dat ze alles zelf en zonder inmenging willen beslissen, en dat de kwestie omtrent de Staten van Brabant als dekmantel zou kunnen dienen voor het verzet tegen Zijne Majesteit en zijn gezag, en meer nog zeg ik dat dat van de Inquisitie slechts een voorwendsel is voor het volk, dat ze van zulke dingen overtuigen om tumult uit te lokken⁶².

Nochtans was het niet onlogisch dat de adel ook het heilig officie zelf vreesde. In de *auto de fe* van 1559 te Valladolid stapten vele geleerden en rijke lieden op. Vooral het lot van de markies die zijn markiezaat werd ontnomen, kan vele Nederlandse edelen tot nadenken gestemd hebben. Viglius stipte in zijn *Mémoires* aan dat de meest gangbare opvatting was dat

personne ne devait croire en sûreté, sauf les hypocrites et les calomnieux; rien ne serait plus facile, plus tentant, que d'accuser secrètement les riches d'hérésie, dans l'espoir assuré du gain,

60 Zie vooral: M. Dierickx, *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden*, hoofdstukken 3 tot 5.

61 Cf. G. Janssens, 'De eerste jaren van Filips II 1555-1556', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, VI (Haarlem, 1979) 190-192.

62 'La verdadera causa del sentimiento de los obispos es no querer que entren en el tractar de los negocios de Brabante personas que tengan ojos para ver lo que passa, sino que todo lo manden absolutamente, y que los estados sirvan de cubierta para que se ose contra V. M. y su autoridad ... y mas digo que esto de la inquisicion no es sino color para el vulgo, à quien se persuaden estas cosas para procurar alboroto ...'. *Papiers d'Etat du cardinal Granvelle, d'après les manuscrits de la bibliothèque de Besançon*, Ch. Weiss, ed., VI (Parijs, 1846) 568-569.

si les noms des accusateurs et des témoins restaient cachés, comme cela se fait pour les crimes de lèse-religion⁶³.

En tot 'les riches' behoorde zeker de hoge adel. Achterhalen hoe dit beeld verspreid werd, is moeilijker. Margareta van Parma schreef in haar brief van 8 mei 1562 aan Filips II:

Ny puyz délaisser d'advertir Vostre Majesté que, oultre le pasquille flameng ..., il s'en est fait ung oultre en français, beaucoup pire, fondé sur ce que l'auteur démontre avoir craincte de l'inquisition d'Espagne⁶⁴.

Uit deze tekst blijkt niet dat de landvoogdes overstelpt werd met strijdschriften, terwijl het gerucht in mei 1562 toch al meer dan een jaar de ronde deed. Waarschijnlijk werd het nieuws over de inquisitie gewoon mondeling verspreid. Enkele agitatoren die vooral in adellijke kringen te vinden waren, speelden daarin wel een belangrijke rol.

Was het volk eenmaal overtuigd van de slechte bedoelingen van de koning, dan kon het nog moeilijk tot andere ideeën gebracht worden. Het tweede rekwes van de Antwerpse stadsmagistraat aan de landvoogdes, opgesteld in maart 1562, getuigde daarvan⁶⁵. Granvelle voorzag moeilijkheden indien de situatie niet veranderde: 'en dat ze oppassen dat wanneer ze niet trachten het volk van de valsheid van zo'n opvatting te overtuigen, er grotere moeilijkheden kunnen groeien'⁶⁶.

Die moeilijkheden kwamen er. In de herfst van 1565 raakte de inhoud van de beruchte brieven uit het bos nabij Segovia in onze gewesten bekend⁶⁷. Filips II, die de brieven op 17 en 20 oktober van dat jaar schreef, verstrakte hiermee zijn houding inzake religieuze politiek. Reeds begin december deed het gerucht de ronde dat de koning vierduizend Spanjaarden onder de wapens bracht en hertog Erik van Brunswijk tienduizend voetknechten liet verzamelen om met geweld de inquisitie in te voeren. Te Brussel werden leden van de lage adel in de herbergen van de stad gesignaleerd, waar ze kwaad spraken over de koning, zijn zoon, de godsdienst en de 'Spaanse overheersing'⁶⁸. Te Antwerpen kregen sommige wijkmeesters vermaningen toegestuurd,

63 *Mémoires de Viglius et d'Hopperus sur le commencement des troubles des Pays-Bas, XVIe siècle*, Alphonse Wauters, ed. (Brussel, 1858) 43.

64 *Correspondance de Marguerite d'Autriche*, II (Brussel, 1867) 192-206 (Parma aan Filips II, Brussel 8/5/1562).

65 *Documents inédits sur l'érection des nouveaux diocèses aux Pays-Bas (1521-1570)*, M. Dierickx, ed., II (Brussel, 1961)247.

66 'y que miren que no procurando de sacar el pueblo de tal opinion falsa podrian nacer mayores alborotos', *Papiers d'Etat du cardinal de Granvelle*, VI, 561.

67 Cf. Geoffrey Parker, *The Dutch Revolt* (2e dr.; Harmondsworth, 1981) 66-68; G. Janssens, 'Brabant in 't Verweer'. *Loyale oppositie tegen Spanje's bewind in de Nederlanden van Alva tot Farnese 1567-1578* (Kortrijk, 1988) 114-115.

68 *Correspondance du cardinal de Granvelle, 1565-1586*, E. Pouillet, C. Piot, ed., I (Brussel, 1877) 51 (fragment uit de brief Morillon aan Granvelle, Brussel 9/12/1565).

en men wist niet van waer dese brieven gecomen waeren, dan men presumeerde dat si ghescreven oft doen scrijven waeren van den edeldom, die teghen de regente en teghen de inquisitie protesteren⁶⁹.

In de ogen van velen evolueerde de houding van het volk van een verzet tegen de bisdommen, de inquisitie en de plakkaten naar een opstand tegen het vorstelijk gezag.

Et ja va ung bruiet partout entre la commune, de cecy, pour esmouvoir tout à sedition et rébellion contre Sa Majesté, et se sèment des livretz, pasquilles et billetz grandement scandaleux et contre l'auctorité du Roy et honneur de ces ministres,

liet Viglius Granvelle weten in een brief van 20 december 1565⁷⁰. Tegenwoordig blijkt dat vooral de toenmalige machthebbers de gebeurtenissen op die manier interpreteerden, terwijl het in werkelijkheid allemaal zo'n vaart niet nam. De 'dreiging' van de inquisitie, in sommige pamfletten danig opgeklopt, lag niet aan de basis van de relletjes en opstanden die na 1565 her en der plaatsvonden, al hadden sommigen dat misschien wel gewenst. Het negatieve beeld van het heilig officie speelde echter wel een rol in de controverse tussen de 'rechtse' Filips II en het politiek 'centrum' in de Nederlanden — zoals Woltjer beide partijen omschrijft—over de manier waarop ketters aangepakt moesten worden⁷¹. Vermoedelijk was het de bedoeling van menig pamfletschrijver om te laten zien waartoe de sinds oktober 1565 verstrakte politiek van Filips II zou leiden: een intolerante samenleving, beheerst door een instelling die de minste deviatie meedogenloos zou bestraffen.

De mythe van de inquisitie als onderdeel van de zwarte legende werd dan ook gevormd kort na 1565. Tevoren was het merendeel van de informatie die de Nederlanden bereikte nog vrij objectief, zoals blijkt uit de brieven van Ortelius. Enkel de beide pamfletten uit 1546 en het boek van Enzinas schetsten een overdreven negatief beeld van de inquisitie. Vanaf 1565 werd dit bestaande kader echter opgevuld met elementen die voortsproten uit geruchten die uit Spanje de Nederlanden bereikten (soms via een omweg zoals in het werk van Montanus⁷²) of gewoon uit de fantasie van enige mensen die meenden het volk te kunnen opjutten door te vertellen hoe de inquisitie 'werkelijk' was. De bestaande dingen die men van het heilig officie wist, werden aangedikt en aangevuld met andere, deels waarheidsgetrouwe, deels totaal uit de lucht gegrepen verhalen. Later zocht men voor raadselachtige gebeurtenissen, zoals de geheimzinnige

69 *Kroniek van Godevaert van Haecht over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders*, R. van Roosbroeck, ed., I (Antwerpen, 1929) 18.

70 *Correspondance de cardinal de Granvelle, 1565-1586*, 1, 71-74 (Viglius aan Granvelle, Brussel 20/12/1565).

71 Zie opnieuw zijn reeds eerder geciteerde artikel 'De Vrede-makers', onder andere 301-304.

72 Voor Montanus, cf. het reeds eerder geciteerde artikel van Vermaseren, 'Who was Reginaldus Gonsalvius Montanus'? Over de identiteit van Montanus bestaat nog steeds geen zekerheid. Vermoedelijk ging het om een hervormingsgezinde die na problemen met de inquisitie Spanje ontvluchtte en zich te Antwerpen vestigde. Zijn ervaringen schreef hij dan neer in zijn *Sanctae Inquisitionis Hispanicae Artes aliquot detectae, ac palam traductae*, voor het eerst gepubliceerd te Heidelberg in 1567.

dood van Montigny in Spanje, of bloedbaden zoals de Bartholomeusnacht in Frankrijk de verklaring bij de inquisitie. De verslechterde verhoudingen tussen Spanjaarden en Nederlanders speelden natuurlijk ook een grote rol, en kenmerken die men dacht te moeten toeschrijven aan de Spanjaard in het algemeen (zoals bijvoorbeeld wreedheid) werden ook op de inquisitie in het bijzonder toegepast⁷³. Het tribunaal was deel gaan uitmaken van de zwarte legende, die op haar beurt dan weer het beeld van de inquisitie negatief beïnvloedde.

INHOUDELIJKE ASPECTEN VAN DE MYTHE NA 1565

De periode na 1565 biedt meer perspectieven vanwege het veel omvangrijker bronnenmateriaal, dat ook inhoudelijk meer over de inquisitie loslaat. Al gebeurt dat niet op dezelfde manier. Pamfletten bijvoorbeeld sommen, meestal in beschimpende taal, de talrijke negatieve kenmerken ervan op. De geschriften van de rederijders doen hetzelfde, maar op een subtielere manier. Gedichten en geuzenliederen daarentegen stellen zich tevreden met het uitlachen van de inquisitie omdat ze er niet in slaagde zich te doen invoeren in de Nederlanden. Alles bij elkaar geeft dat een mooi overzicht van hoe de zestiende-eeuwse Nederlander het heilig officie zag.

In de ban van een mogelijke oprichting van het tribunaal in onze gewesten, bestempelde het volk in de maanden na de beruchte brieven uit Segovia elke verdachte handeling van gelijk wie ook als een poging om tot die oprichting te komen. Al in december 1565 deed het gerucht de ronde dat hertog Erik van Branswijk in Duitsland een leger samenstelde om de Nederlanden binnen te vallen en de inquisitie in te stellen. Nog in juli 1566 werd erover gesproken⁷⁴. Rond die tijd verdacht men zelfs Morillon ervan:

Je suis sur que l'on m'observoit ou j'alloie; et, quand Viron et moi allions chez Viglius, l'on croit à assez haulte voix qu'allions tenir conseil avec Belsebut sur l'inquisition⁷⁵.

De meest genoemden in dit verband waren evenwel Filips II, Alva en Granvelle.

Filips II moest sinds 1559 horen dat hij met de bisdommen hervorming slechts een oprichting van de inquisitie nastreefde. Die beschuldigingen namen eind 1565 toe. Later zou Willem van Oranje Filips' bedoelingen 'bevestigen' door in zijn *Apologie* te vertellen hoe in 1559 Hendrik II van Frankrijk hem inlichtte over een plan van Filips

73 P. A. M. Geurts, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten 1566-1584* (Utrecht, 1983) 171 en 174. Ook op het Schiereiland verslechterde de opvatting over 'de Nederlander' in deze periode, zodat men zelfs zou kunnen spreken van een kleine 'omgekeerde zwarte legende'. Cf. Werner Thomas, 'Spelen met vuur. Vlamingen voor de Inquisitie in Spanje 1478-1834' (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1988) vooral de inleiding op hoofdstuk vier.

74 *Correspondance du cardinal de Granvelle, 1565-1586*, I, 373-384 (Morillon aan Granvelle, Leuven 21/7/1566).

75 *Ibidem*, 363-368 (Morillon aan Granvelle, Leuven 13/7/1566).

om samen met hem het heilig officie in hun landen in te voeren⁷⁶. In de ogen van velen was de inquisitie slechts een instrument in handen van de koning om de Nederlanden volledig aan zich te onderwerpen. Pamfletten als *Newe, Wunderseltzame und Unchristliche Spanische Zeitung*⁷⁷ wijzen in die richting. Oranje beschuldigde de koning er zelfs van dat hij zijn zoon don Carlos door de inquisiteurs had laten ombrengen:

Ende so de vader hadde eenighe bequame redenen by te brengen, waerom dat syn sone moeste ter doot verwesen werden, en behoorde niet onsliden veel meer toe dat selve te richten, dan dry ofte vier monicken ofte Inquisiteurs van Spaegniën^{78?}

Marnix daarentegen beschouwde de dood van don Carlos als een bewijs dat Filips in de macht van het heilig officie was:

ende uwe H. Inquisitie heeft onsen ghenadichsten Coninck also wel betaelt ende overredet, dat sijne Majesteyt veele liever het verderf sijnder erflanden, ende de verwoestinghe sijne ondersaten heeft willen sien, ja, sijn eygen ende eenghebooren Sone vangen ende laten sterven ...⁷⁹.

Dat zongen eveneens de geuzen in een 'nieu liedeken' uit 1574: 'Wacht u voor dInquisiteurs handen / Die sConincks Soon hebben vermoordt'⁸⁰.

Inderdaad dachten vele mensen ook dat de koning een gevangene was van de inquisitie, 'want van naturen is de coninck goedhertich'⁸¹. Misschien kregen sommige mensen medelijden met hem, nadat in februari 1568 te Antwerpen

quam de tidinghe, hoe dat er vuel staet jufvrouwen en jonghe dochteren van des coninx huysvrouwe [Elisabeth, dochter van Hendrik II van Frankrijk en Catharina de Medici] gevanghen waeren van der inquisitien weghe, omdat sij bevonden waeren haer userende te lesen in eenighe scriftuerlycke boecken⁸²,

alhoewel dit bericht volledig uit de lucht gegrepen was. Nog in 1582 werd dit gerucht echter verspreid⁸³. Andermaal Marnix weet heel veel moeilijkheden aan de slechte raadgevingen van de inquisiteurs⁸⁴. Godevaert van Haecht betreurde dat zij de koning

76 *Apologie ofte verantwoordinge van den Prince van Orangien*, M. Mees-Verwey, ed. (2e dr.; Santpoort, 1942)60-61.

77 *Newe, Wunderseltzame und Unchristliche Spanische Zeitung. Nemlich: Wie ... der König von Hispanien durch sein ... Werkzeug der Inquisitoren ... viel gute Leut... bereden, von jhren Richterstuell zu erscheinen, da sie ... strenglich ... befragt vnd ... in haftung gezogen werden Aus dem Frantzösischen und Niderlendischen gezogen ... 1568* (Knuttel nr. 178).

78 *Apologie ofte verantwoordinge van den Prince van Orangien*, 47.

79 *De werken van Ph. van Marnix van Sint Aldegonde. De bijencorf der H. Roomsche Kercke*, Edgar Quinet, ed., I (Brussel, 1858) 12-13.

80 P. Leendertz, *Het geuzenliedboek naar de oude drukken uit de nalatenschap van E. Kuiper* (Zutphen, 1924) 241.

81 *Kroniek van Godevaert van Haecht*, I, 24. Rond het thema van de 'goede koning' schreef Gustaaf Janssens het reeds in voetnoot 58 geciteerde artikel 'Barmhartig en rechtvaardig'.

82 *Ibidem*, II, 11.

83 Geurts, *De Nederlandse Opstand*, 164.

84 *De werken van Ph. de Marnix*, II, 75.

maar niet los lieten: 'ten anderen geloofde men niet, dat de coninck comen sou, oft de Spaensche inquisitueren en sullen hem volghen'⁸⁵. Geurts en De Vrankrijker merkten trouwens al eerder op dat de Opstand lange tijd werd voorgesteld als een strijd tegen de verkeerde dienaren van Filips II, maar niet tegen de vorst zelf⁸⁶. De auteur van het *Discours Van Pieter en Pauwels Op de Handelinghe vanden Vreede* uit 1608 geloofde enerzijds wel niet meer in de onschuldige koning Filips II, maar schreef anderzijds de strenge plakkaten van Karel V toch nog toe aan de bemoeizucht van het heilig officie en vreesde dat de inquisiteurs zouden trachten om de politiek van Filips III eveneens te beïnvloeden⁸⁷.

Deze dubbelzinnigheid (meester of dienaar van de inquisitie) is opnieuw terug te vinden in de figuur van de hertog van Alva, zij het in veel mindere mate. Een enkele keer werd hij voorgesteld als een soort slaaf van het heilig officie, zoals in een geuzenlied uit 1572 (Alva is aan 't woord):

Vermaledijt is huer ende tijdt,
Dat ick int Nederlandt oyt ben ghecomen,
Dat mij die Inquisicy sonder schromen
Oyt heeft vercoren, dat mij nu wel spijt⁸⁸.

Anderzijds beschouwde men hem als het hoofd van het tribunaal:

Acht niet op tghene u de Coninck gesworen heeft; ghevet in mijner handen [die van Alva], dat ick al doe met mijnen Spaenschen Raet ende Inquisiteurs, gelijkjet mij goet dunckt⁸⁹.

In deze laatste opvatting was het heilig officie slechts een middel om de bloeddorstigheid van Alva wat te temperen. Over het algemeen bleef Alva met betrekking tot de inquisitie echter buiten schot. Zijn 'Spaenschen Raet' of Bloedraad, die met de Spaanse inquisitie overigens niets te maken had, kreeg onder het volk wel erg vlug een inquisitoriale faam en werd dezelfde kwaliteiten als het heilig officie toegeschreven: bloeddorstig, 'tyrannisch', wreed,...⁹⁰. Alva zelf werd door velen beschouwd als de opvolger van Granvelle en de inquisitie⁹¹.

85 *Kroniek van Godevaert van Haecht*, I, 226.

86 Geurts, *De Nederlandse Opstand*, 131-134; A. C. J. de Vrankrijker, *De motiveering van onzen Opstand. De theorieën van het verzet van de Nederlandsche opstandelingen in de jaren 1565-1581* (Nijmegen-Utrecht, 1933) 94-96.

87 *Discours Van Pieter en Pauwels* (S. I., 1608) 2-3; W. P. C. Knuttel, *Catalogus van de pamfletten verzameling*, I, nr. 1456.

88 Leendertz, *Het geuzenliedboek*, I, 115.

89 Paul Fredericq, *Het Nederlands proza in de zestiende-eeuwse pamfletten uit den tijd der beroerten* (Brussel, 1907) 38-41: 'gewaande toespraak van Philips II en van Alva tot de oproerige Nederlanders (1568)'.

90 Cf. Geurts, *De Nederlandse Opstand*, 175-178. Dat Alva er nooit aan gedacht heeft de Spaanse inquisitie in de Nederlanden in te voeren, bracht Bartolomé Bennassar ter sprake op het colloquium rond don Fernando Alvarez de Toledo, gehouden op 22 februari 1986 in het Antwerpse Hoger instituut voor vertalers en tolken.

91 Cf. De Vrankrijker, *De motiveering van onzen Opstand*, 55-56.

Van Granvelle vertelde het volk nooit dat hij een slachtoffer van de inquisitie was. Steeds werd hij gezien als iemand die vat had op de instelling, waarschijnlijk omdat hij, net als de inquisiteurs (althans dat dacht men; in werkelijkheid waren er niet heel veel geestelijken verbonden aan de Spaanse inquisitie) tot de geestelijke stand behoorde. Veelal verweet men hem het heilig officie in opdracht van Filips II te willen invoeren. Soms luidden de verdachtmakingen dat hij louter eigen profijt nastreefde, zoals af te leiden valt uit de titel van het uit 1566 daterend ongesigneerd pamflet *Les subtils moyens par le cardinal Granvelle*⁹². Daarin herdacht de opsteller de gebeurtenissen onder Karel V en Filips II in functie van het gegeven dat hij wilde bewijzen. Over het tribunaal sprak hij spijtig genoeg amper. Het pamflet was dan ook tegen Granvelle bedoeld, en niet tegen de inquisitie, al impliceerde het eerste het laatste wel. Het thema bleef levendig tot in de jaren tachtig. Getuige daarvan het *Boecxken van de Dry pausen* uit 1580⁹³, dat misschien wel geïnspireerd was door het eerste. Eén van de vele 'loose practijcken' die de auteur Granvelle verweet, was de poging tot instelling van de inquisitie 'om de heeren [de Nederlandse edelen] alzo om den hals te brenghen ende in servituyt te houden'⁹⁴. Niemand zou ontzien worden, 'Edel noch onedel, Koopman, Poorter, Borgher, Leerhgangher, Ambachtsman noch Lantman die eenighe rijckdommen hadden'. De aanklager zou één derde van de in beslag genomen goederen krijgen, de rest zou verdeeld worden tussen koning en inquisitie. 'Ende alzo om ghelt ende goedt te krijghen, zoude daer door menich verrader ghemaect, ende menich onnoosel bloet ghestort worden'⁹⁵.

Het streefdoel van de inquisitie was de hele christenheid onder haar macht te brengen en de 'papen' weer te laten domineren:

De Papen dochten op dat termijn,
Alle dinck sal nu ghewonnen zijn,
Wij sullen nu weder floreren,
Inquisicy ende 't Placcaet seer fijn,
Sal ons doen domineren⁹⁶.

Marnix formuleerde het spottender:

92 *Les subtils moyens par le cardinal Grandvelle avec ses complices inventez pour instituer l'abhominable Inquisition avec la cruelle observation des Placcartz contre ceulx de la Region. Pour ainsy par dessus les Empereurs, Rois, seigneurs, nobles et toute temporalité dominer et se faire pryer et adorez.* Het werd vermoedelijk na het vertrek van Granvelle geschreven. Men wilde dan ook met dit pamflet eerder het systeem dat Granvelle achterliet en dat bleef bestaan, aanklagen. Cf. *Les subtils moyens*, Ch. Rahlenbeck, ed. (Brussel, 1866) ix.

93 't *Boecxken van de Dry pausen, met een warachtighe verklaringe van de menichfuldighe loose practijcken, zoo van d'Inquisitie als van het onderhouden der Placcaten ende anderssins, bij den Cardinael Granvelle met synen adherenten gheinventeert* (Knuttel nr. 549).

94 *Ibidem*, 'Buyten Roomen' (!), 1580, f. 10r (eigen paginering).

95 *Ibidem*, f. 14r.

96 Leendertz, *Het geuzenliedboek*, I, 128 (1572).

Ende nu, als de Vader [de paus] met den Gheest [het Concilie van Trente] over een ghedraghen was, ende dat hij de bullen beseghelt hadde, soo schickten sysevoorts henen nae de lieve sonen de Coninghen van Vranckrijck ende van Spaengien, ende begeerden van hen, dat sy met een Spaensche Inquisitie oft tyrannicheyt, de selve bullen ende decreten souden doen in haer landt onderhouden⁹⁷.

Regelmatig circuleerden er pamfletten waarin de uitbreiding van het heilig officie naar Aragón, Sicilië en Italië werd beschreven om de bevolking te waarschuwen dat ook in de Nederlanden het gevaar nog niet geweken was. Soms gingen deze stukken uit van bijvoorbeeld de Staten van Holland⁹⁸. Vanzelfsprekend verspreidde men zeer snel de berichten over opstandige Spaanse gewesten, om de bevolking moed in te spreken en haar te doen verstaan dat elders eveneens tegen de inquisitie werd gestreden. Indien nodig vond men zelfs opstanden uit:

L'on at publié, avec la venue du dict courier, qu' il y at plus grande emotion en Espagne que icy, s'estans révoltéz ceulx d'Arragon, Valence et Catalogne contre l'Inquisition: que je tiens estre invention malheureuse pour tant plus animer ceulx d'icy comme si c'estoit une commune influence⁹⁹.

Ofwel men schreef ongeregelheden lichtzinnig toe aan het optreden van de inquisitie. De opstootjes op Sicilië in 1566 waren voor sommigen veroorzaakt door onvrede over de zoutbelasting, voor anderen door de inquisitie¹⁰⁰. Te Antwerpen ging veel aandacht uit naar de opstand van de *moriscos* te Granada, eind 1568, omdat ze 'die tyrannye der Spaenscher inquisitueren niet langher cunnen verdraghen'¹⁰¹. Tot februari 1570 hielden deze gebeurtenissen de Antwerpse publieke opinie bezig. Toevallig moest de kroniekschrijver Godevaert van Haecht in deze periode op reis, zodat hij de ontwikkelingen in Antwerpen niet zelf kon meemaken en gadeslaan. Om zijn kroniek echter niet met leegten allerhande te moeten ontsieren, vulde hij die later aan met gegevens die zijn broer verzameld had en, zoals hij zelf schrijft, 'op 't gene ick in Vranckeryck sach, daer ick van der Mooren niet en hoorde'¹⁰². Wat de gevoeligheid van onze gewesten voor dergelijke berichten nogmaals onderstreept. Elke toenaderingspoging of elke machtswisseling, zoals toen Requenséns de plaats van Alva innam¹⁰³, bracht dan ook een pamflettenstroom op gang die het volk wees op de listigheid waarmee de Spanjaarden hun macht probeerden te versterken en de inquisitie trachtten in te voeren.

97 *De werken van Ph. van Marnix*, I, 72-73.

98 Cf. het pamflet *De instelling van de Inquisitie in Spanje en in de Nederlanden* uit 1574. Zie: Paul Fredericq, *Het Nederlands proza*, 63-65.

99 *Correspondance du cardinal de Granvelle*, I, 359 (Morillon aan Granvelle, Brussel 11/7/1566).

100 *Ibidem*, 230-231 (Morillon aan Granvelle, Brussel 28/4/1566).

101 *Kroniek van Godevaert van Haecht*, II, 77 vlg.

102 *Ibidem*, 123.

103 De welwillendheid van Requeséns kwam velen verdachter voor dan de wreedheid van Alva: de inquisiteurs achtten hem zeker bekwaamder dan Alva, anders zouden ze hem niet sturen. 'Wat de leeuw niet kon, moest de vos proberen', De Vrankrijcker, *De motiveering van onzen Opstand*, 101.

Zelfs in een plakkaat uit 1582 van de nieuwe Luikse prinsbisschop Ernst van Beieren zagen de inwoners van de omliggende Spaanse Nederlanden een nieuwe poging om de bevolking 'metter Spaenscher Inquisitie ende tyrannye [te] beswaren; also bevindt men nu, leyder, dat men derhalven niet te vergheefs becommert en is gheweest'¹⁰⁴.

In haar streven naar machtsuitbreiding handelde het heilig officie zonder scrupules. Al haar tegenstanders ruimde ze zonder schroom uit de weg. Don Carlos werd meermaals als tegenstander van het tribunaal voorgesteld, wat voor velen zijn dood verklaarde. Het leed geen twijfel dat dezelfde inquisiteurs Bergen en Montigny hadden omgebracht¹⁰⁵. De mislukte zending van Egmont naar Spanje werd op een gelijksoortige manier geïnterpreteerd:

Corts hierna hebben de papen van Spaengien den grave van Egmont aldaer bij den coninck in Spaengien doen ontbieden om het leven te nemen: maar die groote heren, dat merckende, namen hem in haer bewaeren om 't selve te beletten: maer uyt spyt maecken sy so vuel, dat hij de inquisitie selfs moest overdragen in 't Nederlant, om te besien wie er teghen opposeren soude, ende hielden hem voer haeren knechte¹⁰⁶.

Zelfs Oranje was ternauwernood aan de dood ontsnapt: 'ze brengen ook uit dat ik via de Inquisitie tracht het hoofd van de prins van Oranje te doen rollen', schreef Granvelle aan Filips II¹⁰⁷. Uiteindelijk reageerde het heilig officie op het thuisfront hevig:

Men hoorde, dat men te meer nou seer scerpe vervolghinghe in Spaengien dede metter inquisitien, omdat Nederlant versocht van sulcx ontslagen te zijn, opdat sy daer niet groyen en souden¹⁰⁸.

Dit gerucht, dat in april 1566 te Antwerpen ontstond, sloot trouwens enigszins aan bij de werkelijkheid, al mag dit ook niet overdreven worden¹⁰⁹.

Plots verschenen dan *De Artykelen ende Besluiten der Inquisitie van Spaengien, om*

104 Uit het pamflet *Een Christelijcke waerschouwinghe aen de Inwoonderen des Lants van Luyck, midsgaders allen anderen goethertighen uit 1582*. Zie: Fredericq, *Het Nederlands proza*, 126-130.

105 Bergen en Montigny werden in 1566 door landvoogdes Margareta van Parma naar Madrid gestuurd om er aan het hof de politieke en religieuze toestand in de Nederlanden toe te lichten en om er te pleiten voor de verzachting van de plakkaaten. Bergen overleed echter onderweg, terwijl Montigny verboden werd Spanje te verlaten. Na de aanhouding van Egmont en Hoorn werd ook hij in de kerker geworpen en in 1570 onder geheimzinnige omstandigheden gewurgd, volgens velen door de inquisiteurs. Enkel in de *Akte van verlatinghe* van 26 juli 1581 repte men met geen woord over de inquisitie in dit verband. Begrijpelijk, wanneer men weet dat de *Akte* meer Filips persoonlijk wilde treffen.

106 *Kroniek van Godevaert van Haecht*, I, 82. Het betreft de tekst van het pamflet *Verclaringe van de menichfuldige loose practijcken, so van de inquisitie en placcaten bij den cardinael geïnventeert, om boven keyseren en coninghen en lantsheeren te domineren*. Ook in 't *Boecxken van De dry Pausen* (f. 12r) vindt men dit thema terug.

107 'Publican tambien que procuro yo por via de Inquisition se corte la cabeza al Principe d'Oranges', *Correspondance du cardinal de Granvelle*, I, 148 (Granvelle aan Filips II, Rome 10/3/1566).

108 *Kroniek van Godevaert van Haecht*, II, 39.

109 Thomas, 'Spelen met vuur', hoofdstuk 3.